

6. Скарына, Ф. Предъслобие доктора Франціска Скорины с Полоцька во всю Бивлюю рускаго языка / Ф. Скарына // Старажытная беларуская літаратура : зборнік ; уклад. Л. С. Курбека. – Мінск, 1990. – С. 157–161.
7. Тематика и стилистика предисловий и послесловий ; под ред. О. А. Державина и др. – М. : Наука, 1981. – 304 с.

Уласевіч В. І. (Мінск, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ УТВАРЭННІ ПРЫНАЛЕЖНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ ЖАНОЧАГА РОДУ З АСНОВАЙ НА Г

Прыналежныя прыметнікі ад назоўнікаў жаночага роду ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-in* (*-ын*) і маюць значэнне 'які належыць таму, хто названы ўтваральным словам'. Пры гэтым, згодна з «Беларускай граматыкай» (1985), перад суфіксам *-in* (*-ын*) «парна-цвёрдыя зычныя чаргуюцца з мяккімі: Алена – Аленіні, а таксама к–ч, х–ш: бабулька – бабульчын, старасціха – старасцішын» [1, с. 297].

Нявырашаным застаецца пытанне адносна наяўнасці чаргавання пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад назоўнікаў жаночага роду з асновай на заднеязычны г. Паколькі такі выпадак не прапісаны асобна ў граматыках беларускай мовы, нарматыўным з'яўляецца чаргаванне г – г' («парна-цвёрдыя зычныя чаргуюцца з мяккімі»), аднак у СМІ і сетцы інтэрнэт сустракаюцца прыметнікі, пры ўтварэнні якіх зычны г асновы змяняецца на шыпячы ж (па аналогіі з к – ч, х – ш) або свісцячы з': ...І без таго кіслы Вольжын твар пакутліва зморшчыўся... (Польмя. 2007. № 8. С. 42); Вольжын Грышка п'янюга ды невук... (nn.by); Практыкаваліся на страце Вользінага старога дзедавага дома (greenbelarus.info); Назва сядзібы «Ядвізіна хатка» пакуль што «працоўная» (old.mgazeta.by).

Аб нарматыўным характары чаргавання г – ж гаворыцца ў дапаможніках і кнігах навукова-папулярнага зместу, арыентаваных на т. зв. «клясычны правапіс». Напрыклад: «Так, тут чаргаваньне: замест к, х, г з'яўляюцца шыпячыя гукі ч, ш, ж. Аленка – Аленчына радасьць. Матчын дар. Веранічын сын. Ядвіжын пасаг. Вольжына войска (калі пра княгіню)» [4, с. 196]; «Заканамерныя прыналежныя формы ад імёнаў *Вольга, Инга, Ядзьвіга – Вольжын, Инжын, Ядзьвіжын*» [3].

Гэта знаходзіць адлюстраванне і ў асобных вучэбных дапаможніках. Так, П. П. Жаўняровіч піша: «Пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад назоўнікаў жаночага роду змяняецца зычная асновы (к → ч, х → ш і г → ж): даччынін, даччынін свякрушын, Інзін. <...> Але ўсё адно лавіў раўнівыя Вользіны позіркі (І. Шамякін)» [5, с. 283]. Пры гэтым прыклады не адпавядаюць заяўленаму правілу: Інзін, Вользіны (а не Інжын, Вольжыны).

Асобна трэба адзначыць артыкул А. Каўруса «Ксюха – Ксюшын, Вольга – Вольчын, Вольга – ...?» [6], дзе аўтар даказвае, што прыметнікі Вольжын і Вольчын маюць літаратурны статус у сучаснай беларускай мове. На думку аўтара, лексема Вольжын утворана «ў адпаведнасці з беларускім словаўтварэннем» (пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў адбываецца пераход зычных г, к, х у ж, ч, ш). З'яўленне [з] у прыметніку Вольжын няяснае, такі варыянт «мог утварыцца на базе формы давальніка і меснага склонаў Вользе ў выніку граматычна-сэнсавага абагульнення кантэкстаў з удзелам гэтага імя» [6, с. 234].

Разгледзім, як адлюстравана гэта пытанне ў школьных падручніках. Так, у падручніку «Беларуская мова» для вучняў 6 класа (2009) сказана: «Пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў жаночага роду з асновай на [к], [х] адбываецца чаргаванне гукаў [к] // [ч], [х] // [ш]» [7, с. 121]. Цікава, што пры перавыданні гэтага падручніка ў 2015

г. правіла было знята, аднак у практыкаванні 225 змешчана табліца і прыведзена наступнае заданне: «Разгледзьце табліцу і сфармулюйце правіла, як утвараюцца прыналежныя прыметнікі вучня прапануецца разгледзець табліцу і сфармуляваць правіла, як утвараюцца прыналежныя прыметнікі» [8, с. 130]. У табліцы сярэд іншых (Зінін, сястрын, ткачышын, русалчын) змешчаны прыклад: бялуга + ын – белужыны (г // ж) [8, с. 130]. Аднак у «Беларускай граматыцы» (1985) прыметнік белужыны кваліфікуецца не як прыналежны, а як прыметнік з адносна-якасным значэннем [1, с. 297].

У «Нарысах па гісторыі беларускай мовы» (1957) у раздзеле «Прыналежныя прыметнікі ў мове ўсходніх славян XI–XIV ст.ст.» сказана, што прыналежныя прыметнікі ўтвараліся «3) Пры дапамозе суфікса *-ин-* ад асноў назоўнікаў мужч. і жан. р. (заднеязычныя г, к, х асновы чаргаваліся з свісцячымі): Ользінъ, Ярославнінъ глась (Сл. аб п. Іг.); старостинъ, судинъ» [9, с. 161–162]. Пры апісанні прыналежных прыметнікаў у беларускай мове XVI–XVII стст. пра чаргаванне не згадваецца: «Для ўтварэння прыналежных прыметнікаў беларуская мова карысталася тымі-ж сродкамі, якія ўжываліся для ўтварэння гэтых слоў у мове ўсходняга славянства папярэдняга перыяду. Гэтымі сродкамі з'яўляліся суфіксы: <...> *-ин-*: старостинъ, судинъ, вдовинъ, воеводинъ, матчинъ» [9, с. 164]. У старабеларускай мове прыналежныя прыметнікі з суфіксам *-ин-* утвараліся ад назоўнікаў жаночага, і мужчынскага роду.

У мове старабеларускай пісьменнасці можна знайсці прыметнікі як без чаргавання, так і з чаргаваннямі г – ж і г – з'. Так, у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» (далей – ГСБМ) выяўлены прыклады: 1) з г – г': двор влгин (Стрыйк., 438) (ГСБМ. Вып. 35. 2015. С. 139); та «влгинъ» (КВЗС, 656, 1538) (ГСБМ. Вып. 29. 2009. С. 210); 2) з г – ж: пана Соплжину поправу (РПП, 58, 1559) (ГСБМ. Вып. 15. 1996. С. 195); пана Степана Сопежино хованье (АВК, XVII, 430, 1561) (ГСБМ. Вып. 36. 2016. С. 100–101). У манаграфіі «Прыметнік у беларускай мове» М. Г. Булахавы [2, с. 149–150] выяўлены прыклады: тешчы Богдана Соплжине (ЛІМ, РИБ, XXVII, 667), матце Ядвиной (АВАК, XVII, 263). Прыклады з чаргаваннем г – ж і г – з'гл. таксама ў артыкуле А. Каўруса [6, с. 232–233]. Параўн. зафіксаваныя ў ГСБМ прыметнікі *слугинъ, служинъ* (ад слуга) і назоўнік *слугина* (жонка слугі) (ГСБМ. Вып. 31. 2011. С. 438–439). Такім чынам, нельга гаварыць аб тым, што гістарычна для прыналежных прыметнікаў з суфіксам *-ин-* характэрным з'яўляецца пэўнае чаргаванне.

Розныя прыклады фіксуюцца і ў дыялектнай мове. Напрыклад: «Ідзі, Вольгіна скула, на ніцця лозы, сухія балоты, пад чорныя калоды, на чорнае карэнне, на шэрае каменне, каменне гладаць, ваду хлібаць...» [10, с. 40]; «Ужываецца форма Вользін і ў роднай мне стрэшынскай гаворцы (Жлобінскі раён)» [11]; «У 60–90-я гг. XX ст. у в. Брусы Мядзельскага раёна казалі: Лёдзя Вольджына, Янка Вольджына» [6, с. 233].

У «Слоўніку беларускіх прозвішчаў» М. В. Бірылы (неапублікаваны; захоўваецца ў аддзеле сучаснай беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі) зафіксаваны прозвішчы Вольгін (Аршанскі раён Віцебскай вобласці) і Палагін (Уздзенскі раён Мінскай вобласці); прозвішчы Вользін, Вольжын, Палазін, Палажын (як і Ядвігін, Ядвізін, Ядвіжын і пад.) адсутнічаюць. Тут дарэчы будзе ўспомніць псеўданім Антона Лявіцкага (1869–1922) – Ядвігін Ш.

Як адзначае А. Каўрус, «жаночыя імёны з асноваю на г у беларускай мове адзінакавыя: Вольга, Ядвіга, Людвіга, Ёўга, Палага...» [6, с. 232]. Дададзім таксама імя Інга. Пры гэтым найбольш частотным з'яўляецца імя Вольга, радзей ужываюцца імёны Інга і Ядвіга.

Прааналізуем, наколькі частотнымі з'яўляюцца прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад дадзеных імёнаў, у сучаснай беларускай мове.

З дапамогай пошукавых сістэм «Google» і «Яндекс» знаходзяцца адзінкавыя прыклады прыналежных прыметнікаў з чаргаваннем г – ж, пры гэтым сустракаюцца яны ў асноўным у згаданых вышэй кнігах і артыкулах Ю. Бушлякова, В. Вячоркі, у праграме курсаў «Мова нанова», напрыклад: Трохі інакш выглядае сітуацыя з прыналежным прыметнікам ад імя *Вольга* <...>, *калі замест Вольжын, што адпавядае агульнаму правілу, шырока ўжываецца Вользін* (movanapova.by).

Формы з чаргаваннем г – з', наадварот, сустракаюцца даволі часта і выкарыстоўваюцца фактычна ва ўсіх стылях (зразумела, што ў афіцыйна-дзелавым стылі прыналежныя прыметнікі не ўжываюцца), напрыклад: Бацька Вользін быў гарбар... (rv-blr.com/literature/1892); *Вользін* будучы муж Аляксея (rh.by); *22 чэрвеня 1399 года ў Ядвігі і Ягайлы нарадзілася дачка Эльжбета, якую назвалі ў гонар Ядвігінай маці* (kamunikat.org).

Можна меркаваць, што ўжыванне прыналежных прыметнікаў з чаргаваннямі г – з' і г – ж выклікана тэндэнцыяй да нацыяналізацыі (дэрусіфікацыі). Пры гэтым яўная перавага прыметнікаў з чаргаваннем г – з' тлумачыцца тым, што ўтваральная аснова ў іх застаецца больш выразнай у параўнанні з прыметнікамі з чаргаваннем г – ж. У давальным і месным склонах адзіночнага ліку назіраецца чаргаванне г – з': *Вользе, Ядвізе* і пад.

Прыклады прыналежных прыметнікаў з чаргаваннем г – г' фіксуюцца ў вялікай колькасці ў розных функцыянальных стылях: Перадалася здольнасць ад Вольгінага бацькі зараз вось і ўнукам (news.21.by); Гучала музыка, а ён паціху датыкнуўся вуснамі да Вольгінай шчакі, правёў імі па вуху, валасах (im.by/limbyfiles/pol11_2010.pdf); Другое зімовае здарэнне з *Інгіным* удзелама было не меней цікавым (im.by/limbyfiles/mal5_2010.pdf); І ён распавёў, што напісаў паэму пра маміны калдуны «Ядвігіны калдуны» (svaboda.org).

Такім чынам, згодна з «Беларускай граматыкай» (1985), нарматыўнымі з'яўляюцца прыналежныя прыметнікі, утвораўныя ад назоўнікаў жаночага роду пры дапамозе суфікса *-in-* (*-ын-*), перад якім цвёрды зычны г чаргуецца з мяккім г'. Аднак у сучаснай беларускай мове назіраецца выразная тэндэнцыя да нацыяналізацыі (дэрусіфікацыі), калі пры ўтварэнні такіх прыналежных прыметнікаў адбываецца чаргаванне г – ж або г – з'. Нягледзячы на тое, што чаргаванне г – ж упісваецца ў сістэму (задняязычны чаргуецца з шыпячым па аналогіі з нарматыўным чаргаваннем к – ч, х – ш), значна большае распаўсюджанне атрымала чаргаванне г – з'. Прыналежныя прыметнікі жаночага роду з чаргаваннем г – з' ужываюцца настолькі часта, што складаюць канкурэнцыю нарматыўным прыметнікам з чаргаваннем г – г'.

ЛІТАРАТУРА

- Беларуская граматыка : у 2-х ч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.
- Булахаў, М. Г. Прыметнік у беларускай мове / М. Г. Булахаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 200 с.
- Бушлякоў, Ю. Прыналежныя прыметнікі ў беларускай мове [Электронны рэсурс] / Ю. Бушлякоў. – Рэжым доступу : svaboda.org/a/24876868.html. – Дата доступу : 02.03.2018.
- Вячорка, В. Па-беларуску зь Вінцом Вячоркам / В. Вячорка. – (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе). – Радые Свабодна Эўропа / Радые Свабода, 2016. – 364 с.
- Жаўняровіч, П. П. Даведнік па літаратурнай працы : арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні / П. П. Жаўняровіч. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2017. – 448 с.

- Каўрус, А. Ксюха – Ксюшын, Волька – Вольчын, Вольга – ...? // Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А. Каўрус ; пад агул. рэд. У. І. Куліковіча. – Мінск, 2011. – С. 231–234.
- Красней, В. П. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 6-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. П. Красней, Я. М. Лаўрэль, Р. С. Рачэўскі. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 304 с.
- Красней, В. П. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 6-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. П. Красней, Я. М. Лаўрэль, Р. С. Рачэўскі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 320 с.
- Нарысы па гісторыі беларускай мовы : Дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – 450 с.
- Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1. Народная медыцына беларусаў Падзвіння : у 2 ч. – Ч. 1 ; склад. А. У. Лабач, У. С. Сіліпенка. – Наваполацк : ПДУ, 2006. – 148 с.
- Рагаўцоў, Р. Прычашэнне родным словам / В. Рагаўцоў // Наша слова. – 2012. – 16 мая. – С. 2.

Урбан В. В. (Мінск, Беларусь)

ТЭМПАРАЛЬНАЯ ЛЕКСІКА Ў ЗБОРНІКУ ВЕРШАЎ МАКСІМА ТАНКА «МОЙ КАЎЧЭГ»

Горчасць Максіма Танка, як і асоба самога паэта, – гэта з'ява на небасхіле не толькі беларускай, але і сусветнай літаратуры ХХ стагоддзя. Самабытнасць і арыгінальнасць Танкаўскіх паэтычных тэкстаў былі абумоўлены «арыгінальнай тэматыкай твораў, нестандартнасцю яе мастацкай распрацоўкі, грунтоўнай літаратурнай і моўнай дасведчанасцю» [1, с. 554].

Зборнік «Мой каўчэг» (1994) – апошняе прыжыццёвае выданне вершаваных твораў Максіма Танка. Менавіта па гэтай прычыне ён уяўляе асабліва інтарэс для даследавання з пункта гледжання вывучэння тэмпаральнай лексікі, у якой праяўляецца стаўленне аўтара да філасофскай катэгорыі «часу» праз прызму жыццёвага вопыту.

Да тэмпаральнай (ад лац. *tempus, temporis* 'час') лексікі ў лінгвістыцы прынята адносіць словы з часавым значэннем, якія яшчэ называюцца тэмпаральнымі словамі. З'яўленне ў мове такіх лексічных адзінак абумоўлена неабходнасцю намінацыі часавых прамежкаў, іх працягласці і межаў.

У зборніку «Мой каўчэг» змешчана 196 вершаў, напісаных на працягу 1989 – 1992 гадоў, і амаль у кожным з гэтых вершаў сустракаецца лексіка з тэмпаральным значэннем.

Па колькасці выкарыстання лексічных тэмпаральных адзінак найбольш ужывальнымі ў паэтычных творах аналізаванага выдання з'яўляюцца наступныя: час (з часам) – 26 адзінак; сёння (сягоння) – 17 адзінак; калісьці (калісь) – 14 адзінак; дзень – 13 адзінак; зноў (ізноў, ізноўку) – 12 адзінак; дні (дзён) – 11 адзінак; ноч – 11 адзінак; заўсёды (заўжды) – 10 адзінак; гады (гадоў, год) – 9 адзінак; даўно – 9 адзінак; зараз – 8 адзінак; часамі – 7 адзінак; цяпер – 7 адзінак; пакуль (покуль) – 7 адзінак; век – 7 адзінак; ніколі – 6 адзінак; пара – 5 адзінак; зіма – 5 адзінак.

Менш ужывальныя ў зборніку «Мой каўчэг» тэмпаральныя лексемы заўтра – 4 адзінкі; тады – 4 адзінкі; раней – 4 адзінкі; некалі – 3 адзінкі; аднойчы – 3 адзінкі; вясной – 3 адзінкі; летам – 3 адзінкі; лета – 3 адзінкі; мінулае – 3 адзінкі; восенню – 2 адзінкі; зімой – 2 адзінкі; вясна – 2 адзінкі; год – 2 адзінкі; часы – 2 адзінкі; ночы – 2 адзінкі; ноччу – 2 адзінкі; вечар – 2 адзінкі; юнацтва – 2 адзінкі; дзяцінства – 2 адзінкі; ранне (ранак) – 2 адзінкі; раніцай (раніцой) – 2 адзінкі; рана – 2 адзінкі; змярканне – 2 адзінкі; зара – 2 адзінкі; дагэтуль – 2 адзінкі.